

FONETIKA IN REALNO GRADIVO – IZBIRA(NJE), PRIDOBIVANJE, UREJANJE IN ANALIZA GOVORJENIH MEDIJSKIH BESEDIL

Hotimir Tivadar

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'34:811.163.6'271.16:654.1

V slovenskem jezikoslovju je bil fonološki sistem slovenskega knjižnega jezika pogosto opisovan kot nekaj, kar se počasi spreminja in je najbolj stabilno. Načeloma je to pomenilo tudi neraziskovanje in nekritično preverjanje določenih trditev, ki niso bile podprte z izbranim gradivom. Za sodobno fonetično analizo je potreben razmislek o konceptu knjižnega jezika in umestitev fonetično-fonoloških analiz v smislu raziskovanja živega jezika in njegove rabe.

slovenski jezik, glasoslovje, medijski govor, fonetične analize, govorjeni korpus

In Slovene linguistics the phonological system of the Slovene standard language has often been described as something that changes only slowly and is thus relatively stable. In principle, this has meant a lack of research and uncritical acceptance of certain claims that are not supported by the material evidence. A modern phonetic analysis requires reflection on the concept of the standard language and the location of phonetic-phonological analysis in terms of research into the living language and its use.

Slovene language, phonetics, phonology, phonetic analysis, media speech, spoken corpus

1 Uvod – fonetika med knjižnim in narečnim

V slovenskem jezikoslovju je v drugi polovici prejšnjega stoletja veljalo nepisano pravilo, da je fonetični del *Slovenske slovnice* njen najbolj in najbolj znanstveni del (Toporišič 1976–2000). Omenjena trditev prav gotovo izhaja iz obsežnosti popisa fonoloških zakonitosti slovenskega jezika in ponazoritvenega gradiva (od artikulacijskih (Bezljajevih) skiaogramov do sonagramov; Toporišič 2000: 45–85), obširnega opisa slovenskih fonemov, kompliciranih pravil slovenskega naglasa. Prav tako je bil naglas in s tem tudi fonetične značilnosti slovenskega knjižnega jezika obširno popisane v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (Uvod v SSKJ; Sazu 1970). Informacije o naglasu naj bi bile pridobljene z različnimi anketami (Toporišič 1969), označen pa je tako dinamični (jaskostni) kot tudi tonemski naglas (Rigler 1968,

Sazu 1970). Pogosto pa je v ozadju vseh teh zapletenih shem (SSKJ) in pravil (Slovenska slovnica – SS) ostajalo vprašanje uporabnosti vseh teh informacij – del krivde za to nekritično sprejemanje predstavljenih informacij lahko pripišemo času in družbenim okoliščinam, v katerih je bilo precej energije namenjene dokončnemu utrjevanju slovenskega jezika v javnosti, obenem je bil to čas manjše tehnološke razvitosti in drugačnih družbenih okoliščin (Tivadar 2008b). Po letu 1990 pa se je skupaj s tehnološkim razvojem pojavila potreba po preverjanju fonetičnih dejstev, h kateremu so nas silile tudi spremenjene okoliščine govorjenega jezika – v javnosti so se namreč začele poleg knjižne izreke pojavljati tudi mnoge druge pojavnosti govora (sleng, narečja, pokrajinsko/tujejezično obarvan govor ...). Zaradi množice radijskih (okrog 100) in televizijskih (okrog 50) programov, ki so prisegali na

komunikativnost in manj pripravljen, spontan govor, so se začela uveljavljati tudi narečno obarvana (oz. povsem narečna) besedila (Tivadar 2008c, 2003). Zato so se začela pojavljati številna vprašanja o knjižnem jeziku in njegovi funkciji v slovenskem jeziku ter razmerju do narečnega in drugih govorov, ki so problematizirala predstavitev v Slovenski slovnici (Toporišič 1976, 2000: 37–99; prim. Srebot Rejec 1988, 1998 in Tivadar 2008b, c). Predvsem pa je tehnološki razvoj medijev in snemalnih naprav ter računalnikov omogočil lažje zbiranje in analizo posnetkov. Na žalost je smer v večjo transparentnost gradiva in sodobnejši pogled na fonetične raziskave »presekala« izdaja *Slovenskega pravopisa* leta 2001, ki (je) ob vsej gradivni netransparentnosti in nesodobnosti za velik del slovenske (tudi strokovne) javnosti pomeni(1) avtoriteto, čeprav je uzakonil mnoge nerazumljive rešitve (npr. ena in edina – »neljubljanska« – naglasna varianta števnikov na *-ájst*; več Tivadar, Jurgec 2003).¹

2 Gradivo kot temelj fonetičnega raziskovanja

Zaradi transparentnosti in sledljivosti podatkov je pri fonetičnih raziskavah pomembno upoštevati nekaj zakonitosti; glede na to, da gre za računalniške meritve govora, je treba zagotoviti primerljivost in zanesljivost merjenih parametrov. In to lahko zagotovimo z naslednjimi tremi predpogoji:

a) Kakovost posnetkov

Pri fonetično-fonološkem raziskovanju govora je pomembno, da so analizirani posnetki dovolj kakovostni in brez šumov, prekinitvev, če želimo narediti fonemski, naglasni, intonacijski

in tudi besedilnofonetični opis nekega jezika na podlagi realnih računalniških meritev. Zato posnetki z raznih snemalnih naprav, npr. mobilnih telefonov načeloma niso ustrezni za analizo, čeprav so se snemalne možnosti (in naprave) precej izboljšale – še vedno je preslaba kakovost snemanja, v naravnem okolju je tudi šumov preveč.

b) Priprava besedil (»laboratorijski poskus«)

Iz realnih besedil je pogosto nemogoče razbrati dovolj primerov za določene fonološke posebnosti; mnogo fonetičnih raziskav je zato treba pripraviti vnaprej – npr. za analizo razlikovanja med dolgimi in kratkimi enakimi samoglasniki je iz realnih besedil nemogoče dobiti dovolj primerov ustreznih minimalnih parov (npr. (moj) brát : (grem) brát) v nevtralnem (nepoudarjenem) položaju v stavku, zato je bilo treba gradivo posebej pripraviti (Tivadar 2004a, b) – v tovrstnih raziskavah gre pravzaprav za laboratorijski poskus, ki ga lahko primerjamo s poskusi v naravoslovno-tehničnih vedah (v to skupino spadajo tudi artikulacijske raziskave, ki jih s pomočjo posebnega umetnega neba opravljajo tudi v Zagrebu na Odsjeku za fonetiko FF. Artikulacijske opise slovenskih fonemov smo na Slovenskem s pomočjo in po metodologiji praške fonetike dobili že v prvi polovici 20. stoletja (Bezljaj 1939); ti skiagrami so bili nato uporabljeni (a necitirani) tudi v Slovenski slovnici (Toporišič 1976)).

c) Analiza realnih besedil

Če želimo opisati aktualni in najvplivnejši govor, kar medijski govor gotovo je (Tivadar 2006), je treba že pred zbiranjem gradiva razmisliti tudi o besedilnih žanrih in različnih

1 Neutemeljenost izbire poleg sodobnih analiz govornih medijev utruje predvsem starejši SSKJ, ki dopušča enakovredne dvojnice (Sazu 1970), zato bi morala biti sprememba dodatno utemeljena, ostro pa so temu nasprotovali tudi mnogi javni govorniki na okrogli mizi ob izidu in dvomih v Slovenski pravopis (Tivadar 2004c). Dvojničnost lahko utemeljujemo tudi glede na geografsko (narečno) različno izgovarjanje števnikov – Ljubljana z Gorenjsko izgovarja naglas na korenu (*dvánajst* idr.), medtem ko ostali del Slovenije izgovarja *dvánájst*. In ravno zaradi dvojničnosti in nejasnosti mora biti gradivo, na podlagi katerega je bil opravljen opis oz. kodifikacija, razvidno, da ne bomo na podlagi jezikovnega čuta in izkušnji izrekli trditve o ljubljanskosti oz. neljubljanskosti govornih medijev (Kardoš 2007, Zupančič 2004).

govorcih. V slovenščini namreč množica različnih narečij in drugih jezikov vpliva na govor v javnosti (že samo tonemsko in netonemsko naglaševanje deli govorce na 2–3 skupini). Prav tako imajo lahko posamezni govorce določene govorne posebnosti (npr. poseben način govora – poudarjanje vsake besede, glasno govorjenje, ki podaljšuje samoglasnike in zato spreminja tudi segmentno podobo samoglasnikov, posebno intonacijo – značilna nezaključena povedna intonacija). Nikakor pa ne sme biti izbiranje (in izbranost) najpomembnejši in edini kriterij.

2.1 Delitev gradiva

Fonetično gradivo lahko delimo na naslednje skupine:

a) Pripravljeno gradivo – načeloma brano oz. na pamet govorjeno vnaprej pripravljeno, vsebuje besede oz. besedila s točno določenimi primeri. S tem si zagotovimo dovolj primerov v primerljivih pozicijah v stavku oz. besedah. Primerno za osnovni opis fonološkega sistema in razjasnitev določenih dvomljivih mest v fonološkem opisu (Jurgec 2006, Tivadar 2004a, b, Šuštaršič, Tivadar 2005). Posneto v studiu, zagotovljena kakovost posnetka.²

b) Realno študijsko posneto gradivo – pridobimo ga s snemanjem realnih govorjenih besedil. Možno je tako snemanje aktualnih oddaj (snemanje prenosov; DVD-snemalnik) kot tudi pridobivanje oddaj iz arhiva – pri arhivskih posnetkih lahko že predhodno izberemo, izločimo določen posnetek oz. si besedila besedilnovrstno uredimo. Gradivo lahko naprej delimo glede na pripravljenost govorca (branonost, nebranonost; več o tej delitvi Tivadar 2004c), kar vpliva na fonetične značilnosti besedila (še posebej besedilnofonetične). Predvsem pri nebranih besedilih (okroglih mizah) so možni razni šumi – vpadanje v besedo, kašljanje in vzdihovanje sogovorca v mikrofoni

zabriše celotni govor npr. izbranega voditelja, kar se je dogajalo v primeru naše analize okroglih miz v okviru disertacije (Tivadar 2008a); v nekaterih primerih so lahko problematična samo določena besedila oz. deli besedila (voditelj oddaje lahko vleče določene foneme, soglasnike in samoglasnike, pri napovedovanju gostov (vključitev tovrstnega fonema v raziskavo bi samo povprečno dolžino fonema spremenila, pomembno predvsem pri analizi samoglasnikov, Tivadar 2008b, c). Posneto v studiu, zagotovljena kakovost posnetka.

c) Realno nestudijsko posneto gradivo – sodobne snemalne naprave omogočajo snemanje praktično vsepovsod. Tovrstno gradivo lahko razdelimo na (tonsko) pripravljene dogodke (razni javni dogodki – podelitev diplom, predavanj, bogoslužja ...), kjer moramo biti pri analizi pozorni na pripravljenost besedil, in nepripravljene (oz. manj pripravljene) dogodke (snemanje poljavnih in zasebnih pogovorov, razne demonstracije). Predvsem pri (tonsko) nepripravljenih dogodkih je šumov dosti in je tako gradivo pri fonemsko-intonacijskih raziskavah načeloma težko uporabljeno – možno pa je posnetke uporabiti za analizo različnih besed in besedilnofonetičnih značilnosti (npr. premorov).

2.2 Pridobivanje gradiva

To poglavje je posebej izločeno zaradi precejšnjih težav pri pridobivanju gradiva iz različnih arhivov – najrazličnejša določila o avtorskih pravicah in ščitenju poslovnih interesov namreč onemogočajo enostavno pridobivanje gradiva. Pogosto je to povezano s precejšnjimi stroški snemalnih ur in veliko prepričevanja odgovornih oseb pa tudi govorcev, ki so predvsem pri snemanju vnaprej pripravljenih besedil nujno potrebni (več o tem v Tivadar 2004a, b; 2008a). Sodobna digitalizacija televizij in radiev bo pridobivanje gradiva (lahko se bo

² Še posebej za izvedbo perceptivnih in drugih psihofonetičnih testov je potrebno imeti dovolj kakovostne in primerne posnetke.

ustvarjal posebni digitalni arhiv) olajšala, ob primerni opremi in prostorih ter usposobljenih osebah – poleg jezikoslovcev tudi kakšnega tehnika.³

Načeloma težimo k čim večji kakovosti posnetkov – posnetki so bili pri naših raziskavah pridobljeni v digitalni obliki, stereo, na 44100 Hz.

3 Urejanje in analiza fonetičnega gradiva

Najprej moramo narediti dvojnike, da preprečimo izgubo posnetkov. Televizijske oddaje, ki so bile na DVD-ju, je treba prestaviti v samo zvočni zapis, tj. MP3-format oz. wave. (To je v našem primeru potekalo preko izločevanja (ekstrahiranja) zvoka z DVD-posnetkov in zajemanja samo zvočnega zapisa, kar je potem omogočalo samo računalniško analizo govorcev.) Tako televizijske kot radijske posnetke zaradi lažje analize iz stereo spremeni-mo v mono zvočni zapis.

Pridobljeno fonetično gradivo je treba tudi ustrezno urediti – najprej uredimo besedila po posameznih govornih, nato glede na tip besedil, sledi sama obdelava besedil – najprej rezanje stavkov iz besedil in nato analiza konkretne fonološke značilnosti. Urejenost gradiva je pomembna predvsem zaradi preverljivosti podatkov in morebitnih ponovnih analiz. Če je gradivo posneto in vnaprej pripravljeno, se lahko ta del urejanja posnetkov opravi že v studiu (s tehnikom).

Po opravljeni analizi (najbolj razširjen in primerljiv program za fonetične analize je PRAAT, ki je tudi brezplačen) sledi urejanje podatkov in shematični ter tabelarni prikaz pridobljenih podatkov (prim. Tivadar 2008b, 2008c) – analiza določene fonetične značilnost mora biti podprta z dovolj primeri, da je zagotovljena statistična relevantnost. Podatki, vključno z gradivom, morajo biti komentirani

in utemeljeni – natančna opredelitev govorcev je pri tem nujna (Tivadar 2008b). In na osnovi tovrstnih analiz dobimo npr. enotno podobo slovenskih samoglasnikov, ne glede na to, od kod govorec prihaja (Tivadar 2008a, b), kar je v nasprotju z razširjenim mnenjem o neenotnosti, težavah in neznanju (knjižne) slovenščine pri različnih javnih govornih, še posebej tistih iz neosrednjega prostora (Toporišič 2000: 46–85; prim. Šeruga Prek, Antončič 2003: 152).

4 Preverljivost, preverjanje in uporaba analiz kot smisel raziskovanja

Glede na zapisano lahko sklenemo, da je bistvo vseh fonetičnih raziskav ukvarjanje z realnimi besedili in govorom, kar raziskovalca zavezuje k natančni opredelitvi gradiva in opisu raziskovane fonetične in/ali fonološke značilnosti. Glede na posebnost in predvidljivost določenih fonetično-fonoloških značilnosti jezika bomo uporabljali tudi vnaprej pripravljena besedila in kontrolirane študijske posnetke/analize (artikulacijska fonetika in psihofonetika). Vendar bodo morali biti pogoji teh poskusov natančno opisani in dokumentirani. Enoznačna in nedvomljiva opredelitev knjižne izreke kot »najvišje« jezиковne zvrsti, ki naj bi bila natančno opisana v slovnici, pravopisu, slovarju (Toporišič 1992), ne zadosti sodobnemu (in verjetno tudi preteklemu) pojmovanju (javnega) govora in njegovemu raziskovanju – če za konec samo omenimo opredelitev ozkih fonemov /e/ in /o/ kot dolgih, kar se je nekritično povzemalo in učilo, vendar »teje dolgosti« sodobne meritve ne pritrjujejo (Tivadar 2008b).

³ Ravno lažje in cenejše, predvsem pa hitreje pridobivanje gradiva, vključno s studiom in študijskimi snemanji, utemeljuje ustanovitev neke akustično-fonetične raziskovalne enote tudi na Filozofski fakulteti v Ljubljani po vzoru inštitutov oz. oddelkov, ki so zaznamovali tudi raziskovanje slovenske fonetike in fonologije. Sam ustroj fonetično-fonološkega centra je tema za nadaljnjo razpravo.

Literatura in viri

- BEZLAJ, France, 1939: *Oris slovenskega knjižnega izgovora*. Ljubljana: Znanstveno društvo.
- JURGEC, Peter, 2006: Formantne frekvence samoglasnikov v tonemski in netonemski standardni slovenščini. *Slavistična revija* 54, pos. št. [103]-114, [467]-478.
- KARDOŠ, Štefan, 2007: Prekmurski kot blagovna znamka. *Večer*, 21. 7. 2007. 56.
- RIGLER, Jakob, 1968: Problemi naglaševanja v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 13/6. 192-194.
- SAZU, 1970: *Uvod. Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: SAZU. X-LIX.
- SREBOT REJEC, Tatjana, 1988: *Word Accent and Vowel Duration in Standard Slovene: An Acoustic and Linguistic Investigation*. München: Otto Sagner (Slavistische Beiträge, 226).
- SREBOT REJEC, TATJANA, 1998: O slovenskih samoglasniških sestavih zadnjih 45 let. *Slavistična revija* 46/4. 339-346.
- ŠERUGA PREK, Cvetka, ANZONČIČ, Ema, 2003: *Slovenska zborna izreka. Priročnik z vajami za javne govorce (knjiga in zvočna zgoščenka)*. Maribor: Aristej.
- ŠUŠTARŠIČ, Rastislav, TIVADAR, Hotimir, 2005: Perception of tonemicity in Standard Slovene. *Govor* 22/1 (2005). 23-35.
- TIVADAR, Hotimir, 2003: Aktualna vprašanja slovenskega pravorečja. Vidovič Muha, Ada, Gajda, Stanislav (ur.): *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa*. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej. [Ljubljana]: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta. [281]-299.
- TIVADAR, Hotimir, 2004a: Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 52/1. [31]-48.
- TIVADAR, Hotimir, 2004b: Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave (na primeru analize fonoloških parov). *Jezik in slovstvo* 49/2. 17-36.
- TIVADAR, Hotimir 2004c: Podoba in funkcija govorenega knjižnega jezika glede na neknjižne vrste. Kržišnik, Erika (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem. Obdobja 22. Metode in vrste*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 437-452.
- TIVADAR, Hotimir, 2004č: Kaj je prav in kaj resnično (prav) v slovenskem govoru. Stabej, Marko (ur.): *Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. 40. seminar slovenskega jezika, literature in kulturi: zbornik predavanj*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 172-178.
- TIVADAR, Hotimir, 2006: Slovenski medijski govor v 21. stoletju in pravorečje - RTV Slovenija vs. komercialne RTV-postaje / Slovene media speech in 21st century - RTV Slovenija vs. commercial RTV Stations. *Kapitoly s fonetiky a fonologie slovanských jazyků*. Praga: Filozofska fakulteta Karlove univerze. 209-226.
- TIVADAR, Hotimir, 2008a: *Kakovost in trajanje samoglasnikov v govorenem knjižnem jeziku* (doktorska disertacija). Ljubljana, Praga: [H. Tivadar], 2008
- TIVADAR, Hotimir, 2008b: Vprašljivost nekaterih »večnih resnic« v govorenem knjižnem jeziku - na primeru samoglasnikov. *Acta Universitatis Carolinae. Philologica. Phonetica Pragensia*. (2007 <izšlo 2008>). 59-74.
- TIVADAR, Hotimir, 2008c: Pravorečje, knjižni jezik in mediji. Pezdirc, Mateja (ur.): *Slovenski jezik, literatura, kultura in mediji. 44. seminar slovenskega jezika, literature in kulture: zbornik predavanj*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 24-35.
- TIVADAR, Hotimir, JURGEC, Peter, 2003: Podoba govorenega slovenskega knjižnega jezika v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija* 51/2. [203]-220.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1969: Ankete za določitev naglasnega mesta ter kakovosti in količnosti naglasnega samoglasnika. *Jezik in slovstvo* 14/8. 249-260.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1976: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: CZ.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica* (četrt, prenovljena in razširjena izdaja). Maribor: Založba Obzorja.
- ZUPANČIČ, Zdravko, ZUPANČIČ, Aleksandra, Ana, 2004: Učitelj - javni govorca / Teacher - public speaker. *Govor (Zagreb)* 20/1-2. 497-510.